

– *Mit jelent Önnek személyesen, illetve politikai pályáján Deák Ferenc?*

– Nem tartom és soha nem is tartottam magam politikusnak, bár 1990 és 1994 között függetlenként, majd az SZDSZ-frakció tagjaként, Kaposváron elnyert mandátummal tagja voltam az országgyűlésnek, később soha nem fogadtam el a jelölést. Sokat gondoltam Deák Ferenc szavaira, aki így írt az ellenzékiiségről: „Nem szabad a kormány minden lépését és tervét ellenezni, csak azért, mert azok a kormánytól jönnek [...] Figyeljen az ellenzék, örködjék az alkotmány felett és a törvények sértetlensége felett, rója fel a hibákat [...] félelmet, csüggedést ne ismerjen, és védje mindenkor az alkotmányos szabadságnak és törvényes rendnek egyesült érdekeit. Ez az ellenzék nemes feladata, ez legszentebb kötelessége.” Deák elvei azonban magatartásmat, életelveimet, munkámat mindenkinél jobban befolyásolták és ma is befolyásolják. Az ő példáját, személyes tartását és rendíthetetlen hitét idéztem az emigrációban is csüggedő sorstársaimnak, egészen 1989. június 16-ig, hazatérésünk napjáig.

AZ ISMERETLEN DEÁK

Varga Benedek történésszel, a Semmelweis Orvostörténeti Múzeum Könyvtár és Levéltár igazgatóhelyettesével Szöllősi Adrienne beszélget

– *Hogyan fogadta be Ön szerint a magyar irodalom Deák alakját?*

– Azt hiszem, hogy a magyar irodalom nem rendelkezik határozott Deák-képpel. Vörösmarty néhány versén és egy-két Mikszáth-tárcán kívül itt-ott még feltűnik a 20. századi irodalomban is, de a személye nem meghatározó. Ez persze laikus vélemény – hiszen nem irodalommal, hanem politikai eszmetörténettel foglalkozom az ELTE-n és a Károlyi Gáspár Református Egyetemen –, de talán nem jár távol az igazságtól. Ha általában beszélünk közvéleményről, gimnáziumi történelemoktatást, publicisztikát, politikai beszédeket, filmeket, kiállításokat, utalásokat értve ez alatt, akkor mondhatjuk, hogy létezik árnyalt, részleteiben gazdagabb Deák-portré. Ez lenne a haza bölcse toposz, a higgadt, de néha szenvedélyes, gyakran anek-

dotázó öregúr alakja, aki egy bölcs falusi öregember habitusával képkebe formálja egyszerű, ám magvas mondanivalóját. Az viszont további kérdés, hogy mindez milyen viszonyban áll a történeti szakirodalom értékelésével, hogy melyik korszak értelmezésén alapszik, s hogy kik, mikor, miért, milyen elemet tettek hozzá ehhez az amúgy számos valóságélemet is tartalmazó Deák-képhez, illetve hogy a történeti értékelés az életrajzon és a politikai pálya ívén kívül mennyiben próbálta eszmetörténetileg feldolgozni Deák életművét.

– *Milyen kép él Deák Ferencről a köztudatban?*

– Deák rejtélyes figurája a magyar történelemnek. Ugyan a nyilvánosság előtt élt, beszédei fennmaradtak, rendelkezünk számos levelével és kortársi visszaemlékezéssel is, mégis élete talán főműve, az 1867-es kiegyezés határozza meg a róla alkotott képet, s így elhomályosítja az odáig vezető utat. Hiszen arra a kérdésre, hogy miért éppen ő lett az 1850-es évek végétől haláláig az ország legtekintélyesebb vezetője, az adekvát választ nem adják meg az olyan címkék, mint a passzív rezisztencia, a hallgatagság, az anekdotázó hajlam vagy a magyar jog beható ismerete. Az 1850-es években játszott vezető szerepe nyilván a '30-as, '40-es évek teljesítményétől függött, s Deák az egykori, talán mondjuk úgy: öt nagy (Wesselényi, Széchenyi, Kölcsey, Deák és Kossuth) egyetlen életben és itthon maradt képviselőjeként erre joggal számíthatott. De miért és mikor szerezte Deák vezető szerepét, és főként: milyen mértékű volt mindez? Ehhez kapcsolódó kérdés – hogy a továbbra is a közvéleményben élő képről beszéljünk –, hogy Széchenyi és Kossuth alakja mellett miért kap az elmúlt 50–80 évben jóval kisebb figyelmet Deáké. A reformkori politikai élet kapcsán a többség mindig Széchenyi és Kossuth egymással versengő programjára, konfliktusára gondol, de az, hogy Deák milyen szerepet vállalt az 1830-as és az 1840-es évek politikai mozgalmában, s mekkora hatást gyakorolt kortársaira, alig ismert. Fel lehet fejteni – ahogy a történeti szakirodalomban ez többé-kevésbé meg is történt –, hogy a duális monarchia idején a Deák-kultusznak, közelebbről a deáki életmű 1867-es nézőpontból történő értelmezésének milyen okai voltak. Ahogy az is ismert, hogy miért szorult háttérbe Deák alakja a Trianon utáni hazában. Gondoljunk akár Széchenyi szerepének székfűi magyarázatára vagy a népi demokrácia Kossuth-képére. De elmaradt annak a felismerése, hogy Deák kapcsán a magyar politikai kultúra és a modern polgári Magyarország egyik lehetséges alapvetéséről beszélhetünk már a reformkor idején, s hogy

ez a program bármily közel állhatott is Kossuthéhoz, stílusában és politikai kultúrájában sajátos volt és megismételhetetlen. Ehhez a deáki életmű egészének szemléletén keresztül juthatunk csak el, melynek kulcsmozzanata maga az indulás és az országos politika színpadán való gyors emelkedés. Vagy talán helyesebb lenne nem az emelkedés szót használni, hiszen itt inkább valamiféle kohézióról van szó: mai fogalmakkal élve az országos politika újratematizálásáról, egy új gondolkodási rendszer felállításáról, amelyet aztán egyre többen tesznek magukévá, és egy sajátos politikai kultúra képviseléről, amely utóbbi viszont, úgy tűnik, vele együtt enyészett el, tűnt el a modern magyar politikai közéletből.

– *Hol kezdjük Deák politikai portréjának megrajzolását?*

– Kezdjük talán a politikai kultúrával. A deáki politikai kultúra sajátos konstrukció, hiszen azzal, hogy az elvekhez való ragaszkodás mellett a konfliktusok lehetőség szerinti kerülésére, ha kell, kompromisszumokra törekedett, se a hagyományos rendi ellenzéki magatartáshoz, se a modern politikai struktúra kormánypárti és ellenzéki kettősségéhez nem illeszkedett. Nemcsak a napi politika szintjén, hanem elvileg sem. Az előbbi ugyanis alapvetően sérelmi jellegű: azt keresi, hogy hol sértette meg a fejedelem az országot, az uralkodó a politikai nemzet jogait, s ezért milyen árat kell fizetnie. Ez egy adok-kapok kapcsolat. A modern politikai struktúrában pedig az ellenzék alapfunkciója, mint tudjuk, nem más, mint a kormánypárti többség konfliktuskereső ellenőrzése. Ezért lényegében mindkét típus ellentéteket teremt, lényegét illetően vizályt szül, s ez a politikai közélet felhevülésével jár. (Az persze más kérdés, hogy e nélkül a vizály nélkül maga az alkotmány védelme, illetve az ellenőrzés is kétséges lenne.) Márpedig Deák az indulatoktól nemcsak természete szerint irtózott, hanem mindezt így racionalizálta is: az entuziazmus, a felhevült lelkiállapot akadályozza, alkalmasint lehetetlenné teszi a törvényhozói munkát.

Deák ezekkel az attitűdökkel szemben egy mindenekfeletti közös célt, mondjuk patetikusan: „a haza jobbítását” (s haza alatt az ország lakosait értette rendi, faji vagy nemzeti kvalifikáció nélkül) akarta szem előtt tartani, amelynek előmozdítására udvarnak és vármegyéknek, Bácsnak és Pozsonynak stb. egyaránt törekednie kell. Ez ugyan a politikai elvek szintjén banalitás (sose felejtjük, hogy olyan politikai filozófia még nem létezett, amely azt ígérte volna, hogy mindenkinek rosszat hoz), azonban Deáknál mindez a napi, gyakorlati munkában, folyamatosan jelen volt. Nézete szerint ellenfeleinket mindig kellő

empátiával kell kezelniük, át kell gondolnunk sajátos szempontjait, s a számukra is elfogadható megoldások kialakítására kell törekedniük, vagy elfogadható érveket nyújtanunk; természetesen elveink feltétlen megtartásával, illetve – ha szükséges – meg kell őket győznünk álláspontjuk képtelenségéről.

Ebből ered a sokat emlegetett megfontoltság, jószándékosság, kiismerhetőség és józanság. Odáig terjed ez, hogy ne emeljük követeléseinket a szerencse forgandóságát követve, hanem hosszabb távon is építsünk a bizalom politikájára. S valóban: a bizalom visszatérő eleme politikai retorikájának, mi több, cselekedeteinek. Tegyük azért gyorsan hozzá, hogy nála ez nem a locke-i értelemben vett isteni parancs következménye, hanem belső lelki szükségyszerűség és higgadt mérlegelés eredménye. Isten majd más kontextusban lesz számára meghatározó.

A bizalom deáki politikájának ismert, klasszikus példája, hogy Sadova után sem akar többet, mint azelőtt. Ebből a politikai kultúrából így fájdalom, március tizenötödike, pontosabban maga a forradalmi tett nem következik (függetlenül attól, hogy Deák egyébként miben és mennyire ragaszkodott az áprilisi törvényekhez), de épp ezért persze Világos sem.

Az ellenzéki (vagy ha jobban tetszik: liberális) célkitűzések újratematizálásánál nem egyszerűen arra kell gondolnunk, hogy rendszerbe igyekezett szedni, vagy akár irányt akart adni az alkotmányos és társadalmi reformok elképzeléshalmazának (ez ugyanis evidens), hanem egyúttal arra is, hogy ezzel új diskurzust teremtett. Ez lényegében a szavakért folyó háború, a politikai közéletben használatos fogalmakért folytatott küzdelem, ezért a mai olvasó, de még akár az eseménytörténetre koncentráló szakavatott elemző számára is nehezebben tetten érhető s hosszabb kifejtést is igényel. Itt Deák sikerét többek között az jelzi, hogy a 40-es évekre már a haladó konzervatívok (hogy ilyen ódivatú elnevezéssel éljünk) is ezeket a kategóriákat kezdik használni, még a liberális tábortól igen távol eső politikai elképzelések kifejtésére is. Deák a magyar közjog, a rendi alkotmányosság kategóriáinak használatakor azon 16–17. századi alaprétteghez nyúl vissza beszédeiben, amely – egyébként annak európai mintáihoz hasonlóan – republikánus eredetű, s amely minden további nélkül alkalmas egy modern alkotmányos, parlamentáris monarchia kulcsfogalmainak kifejezésére. Ennek a rendi alkotmányos elképzelésnek egyik eleme maga az alkotmányos mivolt, az az elv, hogy bizonyos szabályok pusztán létezésük miatt követendők.

Konkrét példával: Deák az ifjak, Wesselényi és Kossuth pörbefogásakor (emlékszünk rá: a „kormány a nép vérét szívja” stb.) arra hivatkozik, hogy Magyarország alkotmányos monarchia, ezért korábbi törvényei – hacsak nem helyezték őket hatályon kívül – érvényesek. Márpedig Magyarországon a fejedelmet és tanácsadóinak személyét mindig is megkülönböztették. Az utóbbiak bírálhatók, mi több, felelősséggel is tartoznak az országgyűlésnek, mindezt már Ulászló törvénye (1507:7.) is így szabályozta. S az országgyűlési dekretumok mellett hosszasan és (mint legutóbb a Deákkal foglalkozó kiváló történész, Molnár András rámutatott) némi nagyvonalúsággal idézi Werbőczynek a természetjogra és a szokásjogra vonatkozó elvi megállapításait (amelyek egyébként igen közel állnak Aquinói Tamás politikai elveihez, s így egyben a középkori alkotmányosság egyik későbbiekben befolyásos rendszeréhez). Mi is történt itt? Egyfelől úgy lopta be a kormány felelőségének modern, parlamentáris elvét a köztudatba, mint amelyet évszázados törvényeink biztosítanak (az ember egy pillanatra el is bizonytalanodik, hogy mi szükség lesz itt még 1848. április 11-re?), másfelől (és itt a politikai struktúra másik eleme) a természetjog idehaza Werbőczy által is képviselt elveit szintén a diskurzus szerves részévé tette. Leegyszerűsítve mondhatnák azt is, hogy nincs szükség felvilágosodásra, francia forradalomra, megiegyébre ahhoz, hogy Metternich ellen sikerrel érveljünk.

Nos, röviden ez jellemzi Deák diskurzusteremtő képességét. A reformprogram egyes elemeit olyan nyelven igyekszik kifejezni, amely szorosan illeszkedik a magyar közjog nyelvéhez és fogalmaihoz, ugyanakkor egészen újszerű tartalmat is magában foglal. De ne álljunk meg itt. Tartalom és forma ilyen megkülönböztetése esetünkben félrevezető, hiszen maga az ősi fogalmi forma teszi egyáltalán lehetővé a tartalom efféle konstituálását, s ez a lehetőség a magyar politikai gondolkodás mélyen és meghatóan európai mivoltát is jelzi. Meghatóan, hiszen ekkor ez mégiscsak kibukkanó hóvirág. Mintha magának a Szűcs Jenő-i paradigmának a keretei között lennének: a középkori nyugati struktúrák bár elnagyolt és felszínes, de mégis valós léte korszakonként lehetőséget teremt az (amúgy állandóan alakuló) nyugati politikai rendszer újabb elemeinek beillesztésére.

Deák számára persze ez nem átvétel, hanem éppen ellenkezőleg, saját rendszerünk bizonyos vonásainak erősítése, továbbfejlesztése, és éppen eme rendszer talán legmélyebb (de mindenképpen több évszázados) rétege, a természetjog (közelebről: isteni parancs) elveit

követő kiigazítása. Hiszen a természet törvénye (Werbóczy szerint is) az írott pozitív jog előtt áll, a jobbágyok tulajdonjogának megteremtése, szolgálai mivoltuk, azaz jogállásuk megváltoztatása Isten által lelkünkbe írott parancs. Nem Széchenyi utilitarista elveiről van itt szó, hogy a honi tőkeképzéshez milyen pontokon kell változtatni a jogrendszeren – az elveket Isten és atyáink már tisztázták, nekünk ezek alapján kell korszerű, egyben ősi hagyományokra épülő rendszert teremtenünk –, de nem is a mintakövetésre érzékeny kossuthi magatartásról. Az átalakulás Deák szerint akkor sikeres, ha elemeit a magunk jogi kultúrájából, saját politikai eszméinkből tudjuk levezetni. Magunkban kell fellelnünk a modern parlamentáris, alkotmányos politikai kultúrát. (Talán ez magyarázza a többi szerzőhöz képest aránytalanul kevés hivatkozást a külföldi politikai teoretikusokra.)

Nos, ez az újabb deáki egyeztetés, az „Alkudtál s mondtad: nem kell, amit ti szerettek, / Vagy nem kell úgy, mint élni, szeretni szokás...” Meglepő, nem? A hagyománytisztelőnek ismert Deák, akinek legjobb barátja a lázadásra való hajlamát sorolja erényei közé. Ez a lázadás viszont, mint az előbb beszéltünk róla, empátián alapszik, a másik fél megértő meggyőzésén.

– *Milyen volt Deák viszonya saját vezetői szerepéhez?*

– Ez semmiképpen sem egyszerű, hiszen Deák valóban informatív vezetést tudott csak elképzelni, nézetei elfogadását és lassú mérlegelését. Ismert, hogy egy ízben még a megyei követséget sem vállalta a választási konfliktusok és összezsapások miatt. Az már kevésbé köztudott, hogy éppen a kritikus időben, 1845 tavaszán idegösszeroppanást is kapott, s depressziós állapota ettől kezdve végigkísérte életét, noha 1847 végén, majd az '50-es évektől sokkal jobb állapotban volt. Olyan vezére volt tehát a reformellenzéknek az 1830-as évek közepétől-végétől, akinek lelki konstrukciója, lelki adottságai nem igazán alkalmasak a vezetői szerepre; ugyanakkor intelligenciájával, tudásával és empátiájával hatalmas tekintélyt vívott ki magának. Nem tudjuk most végigvenni, hogy mi történt az ő szellemi vezetése alatt egészen az 1847-es diétáig, amikor végleg (tudniillik 1849-ig) Kossuth váltja fel. Ez az orákulum mivolt köszön vissza a megfojtott forradalom után, de ez adja alapját a meggyőzés és bizalom politikai kultúrájának is, és persze az alázatnak, amellyel életét élte s munkáját végezte. Ez a meglepő személyiség állt a modern Magyarország kezdőpontjánál, s nem is nagyon tud vele mit kezdeni a haza.